

Сутність економічного націоналізму: основні теоретичні підходи

У статті здійснюється аналіз сутності економічного націоналізму крізь призму основних теоретичних підходів західної та вітчизняної історичних наук. Висвітлюються основні інтерпретації економічного націоналізму і міркування над причинами виникнення цієї ідеології у працях провідних істориків та політологів.

Ключові слова: економічний націоналізм, соціальна емансипація, дискримінація, протекціонізм.

В статье осуществляется анализ сущности экономического национализма сквозь призму главных теоретических подходов западной и отечественной исторических наук. Освещаются основные интерпретации экономического национализма и размышления над причинами возникновения этой идеологии в трудах ведущих историков и политологов.

Ключевые слова: экономический национализм, социальная эмансипация, дискриминация, протекционизм.

The article is the analysis of the nature of economic nationalism through the prism of the main theoretical approaches of Western and domestic history. Highlights the basic interpretation of economic nationalism and speculation over the causes of this ideology in the works of leading historians and political scientists.

Key words: economic nationalism, social emancipation, discrimination, protection.

Міркування щодо генези та поширення націоналізму довгий час перебували у фокусі уваги провідних спеціалістів суспільно-політичних наук. Як стверджує Г.Касьянов, чимало науковців марнували своє життя, намагаючись пояснити причини виникнення та сутність нації і націоналізму [14, с. 81]. Величезна кількість концептуальних шкіл та підходів до трактування сутності явища обумовлена його багатолітністю та контроверсійністю. В результаті тривалих дискусій навколо націоналізму врешті "перемогу" здобула низка концептуальних шкіл, які умовно можна об'єднати однією назвою: модернізм. Відповідаючи на питання коли і де зароджуються нації та націоналізм, модерністи були одноставні – вони виникають в епоху модерну в Західній Європі. Перші в історії визначення сутності націоналізму були "раціональні": вони трактували його різновидом громадянської позиції, або, висловлюючись мовою Фрідріха Майнеке, перші в історії нації були політичними, нерозривно пов'язаними з державою та ідеєю громадянства [19, с. 265].

Виникнувши на Заході як рух за свободу, народний суверенітет та рівність, націоналізм, у міру географічного віддалення на схід, все більше віддалявся від своєї першопочаткової сутності й ідеологічно втрачав тісний зв'язок із ліберальними цінностями. Будучи тісно пов'язаний з ідеєю свободи, націоналізм у Франції, Нідерландах, Великобританії ідейно обстоював свободу у всіх її проявах, в тому числі і економічному. Саме тому на Заході Європи судилося стати батьківщиною націоналізму економічного, який заперечував ідею економічної свободи, генеруючи ідеологію економічних обмежень в ім'я могутності нації. У зв'язку з тим, що останній компонент націоналізму тривалий час перебував поза увагою вітчизняних теоретиків, актуальним є аналіз визначення його сутності в основних нині існуючих концептуальних школах теорії націй та націоналізму.

Серед багатьох вчених, що займалися вивченням націоналізму, назвемо перш за все тих, які вважаються найбільш авторитетними: Б.Андерсон, Е.Ренан, Е.Сміт, К.Дойч, Е.Гелнер, М.Грох. Квінтесенція концепції першого сфокусована в назві його праці "Уявлені спільноти..." [2, с. 22]. Хрестоматійним на сьогодні є твердження Е.Ренана про функціонування націй як результату "суспільного договору": "Існування нації – це щоденний плебісцит" [21, с. 255, 262].

Е.Сміт, як і Б.Андерсон та Е.Ренан, вивчає явище націоналізму з урахуванням психологічного фактору. Водночас перший з-поміж чинників, що визначають сутність нації як спільноти (окреслена територія, спільна історія тощо), називає фактор єдиної економіки [24, с. 19]. А тому, згідно з позицією Е.Сміта, для більшості націй природним є прагнення до контролю над економічними ресурсами території, яку вони вважають своєю, особливо над сільськогосподарськими і мінеральними [24, с. 36].

Творцями досить оригінальних концепцій інтерпретації нації і націоналізму стали представники так званої модерністської школи К.Дойч і Е.Гелнер. Вони безпосередньо пов'язували інтенсифікацію націотворчих процесів із розвитком ринкових відносин, які створили особливий комунікативний простір, що зруйнував існуючий становий уклад суспільств і перетворив їх на нації [11; 9]. Відповідні ідеї поділяє і Ю.Бачинський [4]. На думку останнього, ринкові відносини, поширюючись на схід, рано чи пізно прийдуть і на територію України, що автоматично призведе до формування модерної української нації, на зразок західних. Ю.Бачинський вважав, що цей процес є органічним і він обов'язково приведе українців до політичної незалежності [4].

Все ж у модерністських теоріях націоналізму, що базувалися на осмисленні суспільно-політичних процесів на Заході, було одне слабке місце: вони не пояснювали причин і особливостей виникнення націоналізму в тих країнах, де індустрія не перетворилася на домінуючий сектор виробництва [9].

Важливе значення для української історіографії мала поява у 1999 р. праці Г.Касьянова [14]. Саме він чи не першим серед вітчизняних учених сфокусував увагу на концепції американського дослідника Г.Кона – автора досить оригінальної класифікації націоналізму на західний і східний. Згідно з його висновком, націоналізм, який сформувався на Заході, був раціональним за своєю суттю і переслідував прагматичне завдання – руйнування станово-ієрархічного суспільства і побудову національних держав [14, с. 186]. На Сході ж націоналізм виникає штучно, як відповідь на виклик Заходу. Націоналізм на Сході насаджується суспільству місцевими аристократичними чи інтелігентними елітами шляхом апеляції до "славного минулого" і культури окремих націй. Ці постулати перегукуються з інтерпретацією націотворчих процесів у Східній Європі чеського дослідника М.Гроха (його три відомі фази від "А" до "С") [32, с. 22–25].

Один із поодиноких західних дослідників українського націоналізму американський учений Дж.Армстронг наводить низку фактів, які дозволяють віднести його до націоналізму східного типу за класифікацією Г.Кона і вписати у схему націотворення, розроблену М.Грохом [3]. Дж.Армстронг відзначає факт соціальної неструктурованості української нації кінця ХІХ – початку ХХ ст. та переважно інтелігентний характер її лідерів [3, с. 5–8]. Щодо українського праворадикального націоналізму, то вчений підкреслює його схильність до ірраціоналізму [3, с. 23–35]. Про колективістські, ірраціональні риси українського праворадикального націоналізму, його схильність до авторитаризму стверджують О.Славич, І.Шліхта, О.Лисенко, П.Магочий [16; 18; 23; 27].

Аналіз праць Д.Донцова, Ю.Вассияна, М.Сціборського підтверджує, що український націоналізм, у якому нація не розглядалася в демократичному контексті (як різновид "суспільного договору") крізь призму класифікації Г.Кона, відноситься радше до східного типу. Для одного з головних ідеологів українського інтегрального націоналізму Д.Донцова нація є ірраціональним організмом, в ім'я якого повинні жити і служити його представники [12, с. 29]. Націоналізм для Д.Донцова є чимось трансцендентним, своєрідною модерною релігією. На ролі психологічного, ідейного чинника у націотворчому процесі наголошує Ю.Вассиян [7]. Тенденціями до авторитаризму і колективізму позначені і праці М.Сціборського [23; 27, с. 77–80].

Творцем досить оригінальної концепції тлумачення сутності націоналізму стала американська дослідниця Л.Грінфельд [10]. Авторка здійснює загальний поділ націоналізму на два типи: індивідуалістсько-громадянський, суголосний із демократичними цінностями, і колективістський, більш схильний до ірраціональності і авторитаризму. Перший виникає в Англії і Франції у результаті природних еволюційних процесів. Другий – це наслідок ресинтементу: колективної психологічної заздрості менш розвинених спільнот вищезгаданим націям, яка трансформувалася у почуття ненависті і образи. Промовистим прикладом націоналізму колективістського типу Л.Грінфельд вважає німецький націоналізм. Тому саме у цій країні, як реакція на англо-французьке економічне домінування, з'являється контрідеологія класичній економічній теорії фритредерства – економічний націоналізм. Його першим ідеологом став Ф.Ліст, якого дослідниця називає "апостолом німецького економічного націоналізму" і основним суперником А.Сміта [10, с. 356]. За критерієм типології націоналізмів, поруч із ідеологічним, лінгвістичним, політичним та іншими, економічний націоналізм виділяє і український дослідник О.Картунов [15, с. 140].

Більшість сучасних дослідників погоджуються з думкою Л.Грінфельд стосовно того, що першим ідеологом економічного націоналізму був Ф.Ліст. Зокрема, на таких позиціях стоять Р.Шпорлюк, Х.Шульц, Г.Касьянов [29; 35; 14, с. 239]. Свої фундаментальні ідеї Ф.Ліст виклав у праці "Національна система політичної економії" [17]. Вчений вважав економічну силу основою могутності і єдності нації. На його думку, перед економічно слабкою німецькою нацією головним завданням після подолання політичної роздробленості була форсована індустріалізація. Він пропонував здійснити її на національній основі, за мінімальної ролі іноземного капіталу. Цьому мала сприяти цілеспрямована політика держави, спрямована на підтримку національного товаровиробника дешевими кредитами і субсидіями. Також Ф.Ліст виступав за обмеження доступу на ринок держави іноземних товарів, що мало захистити ще слабого національного товаровиробника від небажаної конкуренції [17, с. 4].

Таким чином, Ф.Ліст наперекір трактуванню вільної торгівлі як позитивного економічного явища більшістю тодішніх економістів вважав, що держава повинна обмежити доступ іноземних товарів на національний ринок. Такий протекціонізм має здійснюватись, іноді нехтуючи економічною раціональністю, навіть завдаючи шкоди державному бюджету, який недоотримуватиме своєї частки через обмеження митними бар'єрами торгового доступу інших націй на внутрішній ринок. Свою програму економічної політики Ф.Ліст адресував національній державі, а основною сферою її прояву мали стати міждержавні економічні взаємини.

У німецького теоретика знайшлися послідовники в Російській імперії. Прихильником його ідей був Д.Менделєєв. Останній у праці "Толковый тариф..." обґрунтував необхідність використання ідей Ф.Ліста про захист національного виробника високими митними тарифами на імпорт іноземних товарів у російських реаліях [20]. Все ж найбільш послідовно ідеї Ф.Ліста були адаптовані до останніх міністром фінансів С.Вітте. У роботі "З приводу націоналізму. Національна економія і Фрідріх Ліст" він розробив ідейне підґрунтя протекціоністської політики Російської імперії, завдяки якій, на його думку, мала бути здійснена форсована індустріалізація країни [8, с. 5]. Проте С.Вітте і Д.Менделєєв використали тільки

економічну складову ідеології Ф.Ліста, обійшовши увагою його ідеї впливу економічних процесів на консолідацію нації. Причиною цього стало те, що вони адаптували програму німецького теоретика не до національних, а до імперських реалій.

Серед сучасних дослідників, що вивчають проблему практичних проявів економічного націоналізму у формі протекціоністської політики, перш за все слід назвати американського вченого Р.Шпорлюка [29]. У фундаментальній праці "Комунізм і націоналізм" він висвітлює прояви економічного націоналізму в Німеччині у період канцлерства О.Бісмарка, а також протекціоністську політику Італії у другій половині XIX ст. [29, с. 363, 370].

Серед інших дослідників слід згадати американського вченого Раві Абделара. Останній з'ясовує особливості проявів економічного націоналізму у політиці Югославії, Румунії, Чехословаччини, Угорщини між світовими війнами [30]. Прояви економічного націоналізму у політиці Мексики на початку XX ст. та Ірландії у перші роки після здобуття незалежності частково висвітлюються у статтях Хао Мінгвей і Сін Дорган [31]. Певну теоретичну цінність має і стаття українського вченого В.Ігнатова, в якій економічний націоналізм визначається як політика державного протекціонізму [13].

У названих вище працях, що стосуються економічного націоналізму, він розглядається виключно як політика держави, спрямована на захист власного товаровиробника перед конкуренцією з товарами та послугами, виробленими підприємствами інших держав. Проте, за словами П.Альтера, націоналізм є явищем варіативним, "він може бути поєднаним як з прагненнями до політичної, суспільної, економічної та культурної емансипації, так і з відповідними формами гноблення" [1, с. 85]. Економічний націоналізм у цьому випадку не став винятком. У вищезазначених працях він постає як засіб економічної емансипації нації шляхом цілеспрямованої політики держави.

Проте американський дослідник Р.Брюбейкер у теоретично значущій для вивчення досліджуваної нами проблеми книзі "Переобрамлений націоналізм" чи не вперше інтерпретує його у дещо іншому контексті: як форму дискримінації титульною нацією національних меншин [5]. Його праця присвячена висвітленню загальних тенденцій функціонування націоналізму у міжвоєнній Центрально-Східній Європі. Досліджуючи проблему у зазначеному хронотопі, вчений вводить у науковий обіг категорію "націоналізаційна держава" [5, с. 95]. Нею він позначає новоутворені після Першої світової війни держави, які, претендуючи на статус національних, де-факто такими не були і намагалися штучно скоригувати суспільну реальність [5, с. 95]. У зв'язку з наявністю відповідної проблеми, за твердженням вченого, низка держав Центрально-Східної Європи засобом цілеспрямованої асиміляційної і дискримінаційної політики щодо національних меншин намагалася виправити свої "дефекти". Одним із елементів цієї політики Р.Брюбейкер називає систематичне протегування титульної нації в економічній сфері на шкоду іншим націям, що проживали в державі. Вчений визначає таку політику як націоналізм, спрямований усередину [5, с. 123, 157].

До числа держав, які здійснювали відповідну політику, Р.Брюбейкер відносить і міжвоєнну Польщу. У випадку останньої жертвами економічного націоналізму, спрямованого всередину, стали українці і євреї [5, с. 123, 133]. Економічний націоналізм щодо національних меншин у політиці міжвоєнних Болгарії, Югославії, Румунії, Угорщини частково з'ясовуються Дж.Ротшильдом [22].

Націоналізм держави в економічній сфері, спрямований всередину, має свою оригінальну теоретичну інтерпретацію і у вітчизняній історіографії. Вона належить відомому теоретику українського націоналізму М.Сціборському. Останній у працях "Націократія" і "Земельне питання" осмислював проблему внутрішньої економічної політики майбутньої української національної держави [26; 25]. Згідно з позицією М.Сціборського, обґрунтованою у першій з названих праць, ідеальною моделлю для побудови української держави є панування нації у соціально-економічній, політичній і культурній сферах [26, с. 84]. На думку М.Сціборського, однією із превалюючих проблем для національної держави українців буде встановлення їхнього контролю над економікою країни, оскільки в ній домінують національні меншини. Теоретик пропонував вирішити цю проблему шляхом часткової націоналізації великої промисловості і встановлення абсолютного контролю держави над економічними процесами на своїх територіях [26, с. 95–99].

У іншій книзі – "Земельне питання" – М.Сціборський детальніше обґрунтував основні засади аграрної політики української держави. Констатує факт, що більшість великої земельної власності на українських землях належить чужинцям, М.Сціборський вважав, що національна влада повинна "... з корінням вирвати їх із соціального організму нації" [25, с. 54]. Експропріація великої земельної власності, на думку автора, повинна здійснюватися без викупу, а всі землевласники-неукраїнці – піддані насильній репатріації із території України [25, с. 80–85]. Також М.Сціборський аналізує проблему панування інонаціонального капіталу в українських містах. На його думку, він повинен бути "вирваний" із рук чужинців і переданий національній адміністрації, яка сприятиме "українізації" економіки міст і збільшенню чисельності в них українців [25, с. 87–88].

Економічний націоналізм у вищерозглянутих працях, хоча і постає в двох інтерпретаціях, все ж розглядається в одному контексті: як політика держави (зовнішня чи внутрішня). Проте це явище було характерним і для бездержавних націй. Згідно з позицією творців соціоекономічної концепції націоналізму Т.Нейрна і М.Гехтера, дискримінаційна політика титульної нації щодо національних меншин в економічній сфері може стати каталізатором генези націоналізму захисного штибу у останніх

[24, с. 65]. А за словами німецького дослідника Ф.Шнабеля, одним із його проявів може стати боротьба за економічну незалежність нації шляхом використання доктрини Ф.Ліста. Останню він вважає придатною до використання і для реалій бездержавної нації [28, с. 188].

Американський дослідник Ричард Л.Рудольф, здійснюючи загальний огляд функціонування економічного націоналізму у Центрально-Східній Європі у кінці XIX – першій чверті XX ст., висловлює думку, що саме у названому регіоні чи не вперше це явище проявилось у національних меншин. Згідно з позицією вченого, економічний націоналізм у цьому випадку став засобом захисту і посилення національних меншин у реаліях асиміляційної політики титульних націй [34].

Одним із перших, хто найбільш глибоко проаналізував варіативність проявів економічного націоналізму, враховуючи особливості його функціонування як на рівні політики держави, так і бездержавних націй, став польський вчений Я.Гофман [33]. Його праця – одна з перших фундаментальних робіт у європейській історіографії, присвячених вивченню економічного націоналізму, і перша в історіографії Центрально-Східної Європи, що присвячена цій тематиці [35, с. 10]. Дослідник здійснює загальну класифікацію націоналізму на три типи: культурний, політичний і економічний [33, с. 13]. Водночас він поділяє останній на наступальний і захисний, вважаючи перший більш притаманним "великим" націям, а другий – "малим". До наступального вчений відносить націоналізм економічно сильніших держав (які нав'язують слабшим свої товари і послуги), а також наступ держави на національні меншини чи колонії [33, с. 79]. Захисний націоналізм в економічній сфері практикують національні меншини як засіб боротьби з експансією титульних націй.

Економічний націоналізм Я.Гофман розглядає не тільки на ієрархічно-вертикальному рівні "економічно сильна держава – економічно слабка держава", "титульна нація – національна меншина". Він висновує і про можливий контекст його функціонування на горизонтальному рівні: "національна меншина – національна меншина". У цьому випадку націоналізм виникає в результаті прагнення однієї з них до націоналізації капіталу, торгівлі, міст, землі, які знаходяться у руках тих, з ким конкурує конкретна нація. Я.Гофман з'ясовує практичні прояви такого націоналізму на прикладі Центрально-Східної Європи другої половини XIX – початку XX ст. Зокрема, у названому хронотопі значна частина торгівлі і великого промислового капіталу зосереджувалася в руках євреїв. Це стало причиною виникнення у тих націй, які вважали себе автохтонами цих земель (чехів, поляків, словаків тощо), імперативу до "виправлення" відповідної ситуації [33]. Все ж, досліджуючи функціонування економічного націоналізму на території Центрально-Східної Європи, західноукраїнський сценарій міжвоєнного періоду Я.Гофман не висвітлює.

Вивчення економічного націоналізму у Центрально-Східній Європі кінця XIX – початку XX ст. здійснювала німецька дослідниця Х.Шульц. Остання визначає дефініцію економічного націоналізму у двох ракурсах: як соціальну емансипацію і як соціальне гноблення [35, с. 12]. Дослідниця вважає, що на поліетнічних територіях, що розташовані між Німеччиною, Росією, Балтійським і Чорним морями, економічний націоналізм став феноменом, притаманним національним меншинам. Х.Шульц називає цей регіон кінця XIX ст. "вогнищем економічного націоналізму" [35, с. 15]. У другій половині XIX ст. національні меншини відповідних територій розпочали боротьбу за здобуття контролю над економікою з домінуючими економіками імперій. У цьому випадку, за словами вченої, теорія Ф.Ліста стала надзвичайно популярною. Вона трактувалася як рецепт для здобуття не тільки економічної, але й політичної незалежності [35, с. 15]. Визнаючи слушність висновків, Х.Шульц змушений констатувати й інше: український сценарій економічного націоналізму на західноукраїнських землях у дослідниці, як і в Я.Гофмана, не прослідковується.

Практичні прояви економічного націоналізму у сфері міжнаціональних взаємин на території Центрально-Східної Європи висвітлюються і в узагальнюючих історичних дослідженнях П.Вандіча та Дж.Ротшильда [6; 22]. Вчені теж акцентують увагу на його функціонуванні не тільки на рівні держав, але і національних меншин.

Здійснивши аналіз досліджуваної проблеми, висновуємо, що явище економічного націоналізму в історичній та політичній науках розглядається досить диверсифіковано. Він інтерпретується у наступних ракурсах: як політика державного протекціонізму, стратегія соціально-економічного гноблення титульною нацією національних меншин і як вияв останніми прагнення до соціальної емансипації та досягнення національної автаркії.

Література

1. Альтер П. Націоналізм: проблема визначення / Петер Альтер // Націоналізм : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 85–88.
2. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон ; пер. з англ. В. Морозова. – К. : Критика, 2001. – 271 с. – Бібліогр.: с. 253–260.
3. Армстронг Д. Украинский национализм : факты и исследования / Джон Армстронг ; пер. с англ. П. В. Бехтина. – М. : ЗАО Центрополиграф, 2008. – 368 с.
4. Бачинський Ю. Україна irredenta / Юліан Бачинський ; передм. В. Дорошенка. – Берлін : Вид-во української молоді, 1924. – 170 с.

5. Брюбейкер Р. Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Роджерз Брюбейкер ; пер. з англ. О. Рябов. – Л. : Кальварія, 2006. – 280 с. – Бібліогр.: с. 265–279.
6. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодні / Пьотр Вандич ; пер. з англ. С. Грачова. – К. : Критика, 2004. – 463 с. – Бібліогр.: с. 363–384.
7. Вассиян Ю. До головних засад націоналізму / Юліан Вассиян // Націоналізм : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 76–84.
8. Витте С. Ю. По поводу национализма. Национальная экономия и Фридрих Лист / С. Ю. Витте // Фридрих Лист. "Национальная система политической экономии". Граф С. Ю. Витте. "По поводу национализма. Национальная экономия и Фридрих Лист". Д. И. Менделеев. "Толковый тариф, или Исследование о развитии промышленности России в связи с ее общим таможенным тарифом 1891 года" / пер. с нем. К. В. Трубникова, предислов. В. Фадеев. – М. : Европа, 2005. – С. 259–304.
9. Гелнер Е. Нації та націоналізм [Електронний ресурс] / Ернест Гелнер ; пер. з англ. Г. Касьянов. – Режим доступу:
<http://litopys.org.ua/smith/smi07.htm>). – Назва з екрану.
10. Гринфельд Л. Націоналізм. Пять путей к современности / Лия Гринфельд ; пер. с англ.: Т. И. Грингольц, М. Р. Вирозуб. – М. : ПЕРСЭ, 2008. – 528 с.
11. Дойч К. Народи, нації та комунікація / Карл Дойч // Націоналізм : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 317–332.
12. Донцов Д. Націоналізм / Дмитро Донцов. – Л. : Нове життя, 1926. – 255 с.
13. Ігнатов В. Економічний націоналізм / Володимир Ігнатов // Мала енциклопедія етностатистичного вивчення НАН України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького ; відп. ред. Ю. І. Римаренко. – К. : Довіра ; Генеза, 1996. – 942 с.
14. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму : монографія / Г. В. Касьянов ; передм. В. Лісового. – К. : Либідь, 1999. – 352 с. – Бібліогр.: с. 341–346.
15. Кортунів О. В. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму : навч. посібник / Олексій Васильович Кортунів. – К. : Університет економіки та права "КРОК", 2007. – 192 с.
16. Лисенко О. Є. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст. / Олександр Євгенович Лисенко // Український історичний журнал. – 2000. – № 6. – С. 29–50.
17. Лист Ф. Национальная система политической экономии / Фридрих Лист // Лист Ф. "Национальная система политической экономии. Граф С. Ю. Витте. "По поводу национализма. Национальная экономия и Фридрих Лист". Д. И. Менделеев. "Толковый тариф, или Исследование о развитии промышленности России в связи с ее общим таможенным тарифом 1891 года" / пер. с нем. К. В. Трубникова, предислов. В. Фадеев. – М. : Европа, 2005. – С. 3–256.
18. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична література / Павло Магочий // Український історичний журнал. – 1991. – № 3. – С. 97–107.
19. Майнеке Ф. Загальний погляд на націю, національну державу і космополітизм / Фрідріх Майнеке // Націоналізм : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 264–272.
20. Менделеев Д. И. Толковый тариф, или Исследование о развитии промышленности России в связи с ее общим таможенным тарифом 1891 года / Дмитрий Иванович Менделеев // Фридрих Лист. "Национальная система политической экономии. Граф С. Ю. Витте. "По поводу национализма. Национальная экономия и Фридрих Лист". Д. И. Менделеев. "Толковый тариф, или Исследование о развитии промышленности России в связи с ее общим таможенным тарифом 1891 года" / пер. с нем. К. В. Трубникова, предислов. В. Фадеев. – М. : Европа, 2005. – С. 307–363.
21. Ренан Е. Що таке нація / Ернест Ренан // Націоналізм : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 253–263.
22. Ротшильд Дж. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Джозеф Ротшильд ; пер. з англ. В. П. Канаша. – К. : Мегатайт, 2001. – 496 с.
23. Славич О. Д. Націократичні ідеї М. Сціборського та фашизм // Ольга Дмитрівна Славич // Політологічний вісник. – 2004. – № 14. – С. 223–230.
24. Сміт Е. Націоналізм: теорія, ідеологія, історія / Ентоні Сміт ; пер. з англ. Р. Феценко. – К. : К.І.С., 2004. – 170 с. – Бібліогр.: с. 146–163.
25. Сціборський М. Земельне питання / Микола Сціборський. – Париж : Українська книгарня-накладня, 1939. – 109 с.
26. Сціборський М. Націократія / Микола Сціборський. – Париж, 1935. – 121 с.
27. Шліхта І. Явище українського інтегрального націоналізму (західноєвропейський контекст творчості Дмитра Донцова) / Ірина Шліхта // Слово і час. – 2001. – № 7. – С. 77–80.
28. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм / Роман Шпорлюк // Націоналізм : антологія / упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий. – 2-ге вид. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 178–190.
29. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм / Роман Шпорлюк ; пер. з англ. Г. Касьянов. – К. : Основи, 1998. – 479 с.
30. Abdelal R. Purpose and Privation: Nation and Economy in Post-Habsburg Eastern Europe and Post-Soviet Eurasia [Електронний ресурс] / R. Abdelal. – Режим доступу:
<http://www.people.hbs.edu/rabdelal/Purpose%20and%20Privation.pdf>. – Назва з екрану.
31. Dorgan S. How Ireland Became the Celtic Tiger [Електронний ресурс] / S. Dorgan. – Режим доступу:
<http://www.heritage.org/research/worldwidefreedom/bg1945.cfm>. – Назва з екрану.

32. Hroch M. Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations / Miroslav Hroch. – New York : Columbia University Press, 2000. – 220 p.

33. Kofman I. Nacjonalizm gospodarczy – szansa czy bariera rozwoju. Przypadek Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym / Jan Kofman. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 1992. – 319 s.

34. Richard L. Rudolph. National Minorities in East Central Europe and the Balkans in Historical Perspective [Електронний ресурс] / L. Richard. – Режим доступу:

<http://www.cas.umn.edu/pdf/wp927.pdf>. – Назва з екрану.

35. Schultz H. Introduction: The double edged sword of economic nationalism [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://www.kuwi.euw-frankfurt-o.de/de/lehrstuhl/kg/wisogeschi/Frankfurter_Studien____/baende_1_bis_16/band14fst/band14fst.pdf. – Назва з екрану